

**ВПЛИВ КОМАСАЦІЇ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ГОСПОДАРЮВАННЯ
В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА
В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ**

Анотація

Дана стаття є спробою узагальнити матеріали про хід комасації у Волинському воєводстві в процесі аграрної реформи у Другій Речі Посполитій та виявити її вплив на ефективність господарювання в аграрній сфері.

Аннотация

Эта статья является попыткой обобщения материала о ходе комассации на Волыни в условиях аграрной реформы Второй Речи Посполитой та выяснения ее влияния на эффективность хозяйствования в аграрной сфере.

Annotation

The article is an attempt to generalize the materials about the process of komassation in Volyn voyevodstvo in the course of the agrarian reform in the interwar period and to find out its influence on the effectiveness of management in the agricultural sphere.

В умовах обмежених економічних ресурсів проблема раціонального їх використання набуває особливої актуальності. Таким ресурсом у аграрній сфері є земля як об'єкт господарювання і основний засіб виробництва. Комасація або об'єднання розділених земельних ділянок у єдиний земельний наділ, яку проводив уряд Другої Речі Посполитої у ході аграрної реформи міжвоєнного періоду, була направлена перш за все на підвищення ефективності господарювання у аграрному секторі економіки на основі удосконалення системи землекористування.

Розпорошеність земельних наділів, черезсму́жжя і вузькосму́жжя - основні риси, що характеризували селянські господарства Волині на початку 20-х років XX ст.

За архівними даними, у Волинському воєводстві в 1921 році 1 744 997 га земель потребували комасації і на них функцінувало 322 500 господарств. На терен! Польщі таких земель було біля 10 мільйонів з 1,5 млн. господарств. Отже, більше 1/6 таких земель знаходилося на Волині [6, арк. 7].

Комасацію селянських земельних наділів польська влада розпочала на Волині у 1922 році, але належного розмаху вона набула з 1926 року, після при-

ходу до влади Ю. Пілсудського та його політичного угруповання. Комасація особливо швидко проводилася у 1927-1928 бюджетному році, коли її обсяги виросли майже у 2,2 рази у порівнянні із 1926 роком та у 27 разів у порівнянні з 1924 роком.

Зазначимо, що загалом до 1931 року на терені Волині комасацією було охоплено 443 села, які включали 70 729 господарств із загальною площею 460783 га земель. Із них у 165 селах, що нараховували 24 552 господарства і володіли 150 839 га земельних угідь комасаційні роботи були завершені. [3, арк. 26].

Комасаційна акція досягла свого піку у 1931 році, коли впродовж року були проведені комасаційні роботи на площі 95 290 га. У наступних роках цей процес стабілізувався на позначці біля 70 000 га землі на рік. [6, арк. 7].

У Волинському воєводстві витрати державних коштів на втілення і здійснення контролю за проведенням комасаційних робіт за період із 1925 до 1938 року становили 12 792 885 злотих. Найменші витрати були у 1925 році і становили 145 722 злотих, найбільші у 1931-1932 бюджетному році - 2 011 434 злотих. [6, арк. 8].

Економічна й фінансова криза та депресія 1932-1935 років серйозно вплинули на проведення, як аграрної реформи у Польщі і на Волині в цілому, так і комасації зокрема. Уже в 1930 році керівники воєводського земельного управління відчували нестачу коштів на комасаційні роботи. Тому, вони спочатку рекомендували керівникам повітових урядів надавати позички у розмірі 750 злотих на одне господарство, а пізніше - 600. З 1931 року її розмір впав до рівня 500 і менше злотих на господарство. Навіть за таких умов влада у 1931 році відмовила у наданні позичок більше ніж 4500 господарствам. [4, арк. 2].

Разом із тим, необхідно відзначити, що найбільше кредитів із державних коштів селяни одержали в ході комасації у 1930-1931 бюджетному році - 1 985 220 злотих, а найбільші державні витрати на її проведення були у 1931-1932 бюджетному році - 2 011 434 злотих. Це позитивно вплинуло на проведення комасації і у 1931 році було комасовано найбільшу кількість земель у порівнянні з іншими роками міжвоєнного періоду. Однак, уже в 1933-1934 бюджетному році державні витрати на проведення комасаційних робіт зменшилися, їх розмір був меншим ніж у 1927-1928 бюджетному році й становив 733 257,60 злотих. [5, арк. 13 зв].

Крім того наголосимо, що у самому законі про аграрну реформу від 28 грудня 1925 року була економічно обґрунтована і встановлена на рівні 100% межа кредитування, що згодом призвело до непомірно великої заборгованості господарств Аби виправити цю ситуацію, президент Польщі змушений був своїм розпорядженням від 24 жовтня 1936 року започаткувати конверсію боргів. Проте в умовах зниження цін на сільськогосподарську продукцію і зменшення доходів

господарств цей захід виявився малоефективним, адже на 1938 рік нараховувалося 133 067 боржників із непогашеною сумою боргу 30 367 229 злотих. [9, арк. 53]. Позитивною ж ознакою зазначеного заходу було те, що номінально все такі борги суттєво зменшилися.

Нестача коштів негативно впливала на хід комасаційних робіт. Гак, згідно затвердженого урядом проекту на терені Волинського воєводства у 1933-1934 бюджетному році передбачалося здійснити комасацію на площі 74 538 га, а вдалося провести її лише на 56 871,9 га землі, що становило 74,6% від запланованого рівня. [11, арк. 50]. Така тенденція зберігалася і в наступному році, так станом на 1 квітня 1935 року із 747 об'єктів призначених до комасації загальною площею 798 062,4 га роботи було завершено на 459 об'єктах із обсягом 463 247,2 га земель, що не перевищувало 60% передбаченого планом рівня. [12, арк. 1].

Початком нового етапу в проведенні комасаційних робіт на землях Волинського воєводства став 1936 рік, у якому комасаційні роботи проводилися у 275 селах і ними було охоплено 54 118 селянських господарств з площею 317 354 га землі. Однак, у 1937 році обсяги комасаційних робіт знову уповільнилися. Причиною цього було те, як відзначав посол від Волині С. Тимошенко у своєму виступі у січні 1938 року в бюджетній комісії Сейму, що «за останній час ця праця звільнила свій темп, бо через страйк мірничих, який Міністерство Рільництва не може зліквідувати вже майже рік. А шкода, бо добродійства рільної реформи є незаперечні для волинського села...» [1, с. 16].

Загалом, на 1 жовтня 1938 року нараховувалося 1222 сіл, у яких проводилася комасація, а залишилося до комасації 819 сіл. Тобто, на початок жовтня 1938 року більше ніж 65% сіл Волинського воєводства завершили, або проводили комасаційні роботи. [6, арк. 101]

Для порівняння відмітимо, що на терені Польщі до 1 грудня 1938 року комасаційні роботи були виконані на площі 5 303 435 га на яких функціонувало 834 161 господарство. На Волині ж до зазначеного вище терміну було комасовано 779832 га - 149 198 господарств, що становило половину земель воєводства які її потребували.

З урахуванням того, що російська влада до Першої світової війни здійснила на терені Волині комасацію на площі 193 778 га, (27 850 господарств) за весь період комасаційної акції її було завершено на площі майже 1 мільйон га. [6, арк. 7 зв].

Якщо визначати корисність комасації, то слід зазначити, що вона мала значний вплив на позитивні зміни у системі господарювання та культурі ведення господарства. Доцільність та необхідність комасації у Волинському воєводстві визначається тим, що вона була однією із перших сходинок до успіху в системі господарювання. Вона давала можливість відмовитися від вимушеної

системи трьохпільля, ефективність якої уже давно віджила і перейти до більш прогресивної форми господарювання, що базувалася на системі сівозміни. Після проведення комасації створювалися сприятливі умови для вирощування таких коренеплодів, як цукрові та кормові буряки. На таких землях ставало можливим вирощування багатих на білки багаторічних культур - конюшини і люцерни, які мали важливе значення для відгодівлі худоби і вирощування яких за трьохпільною системою господарювання було неможливим. Створювалися придатні умови для розвитку садівництва, вирощування овочевих культур, хмелю, тютюну та ін.

Зміна системи землекористування сприяла раціональному використанню органічних добрив, а зближення земельного наділу до форми квадрата давало можливість проводити оранку землі не тільки вздовж, а й впоперек, що значно поліпшувало її технічний стан.

Індивідуальне посідання землі робило більш раціональним не тільки використання орних земель, а й лук і пасовищ. У комасованих господарствах селяни розпочали використовувати більш досконалі знаряддя праці як для обробки землі, так і очищення насіння. Комасація наближувала землі до господарських будівель, що давало можливість раціональніше використовувати працю усіх членів сім'ї. Значно менше потрібно було часу і витрат на вивезення органічних добрив та збирання врожаю.

За рахунок впливу різних чинників на ефективність господарювання, після комасації продуктивність 1 га землі у рослинництві збільшувалася до 30% [5, арк. 16 зв.]. Крім того, у комасованих селах поліпшувалася протипожежна безпека, у порівнянні з тою, якою вона була у скупчених селах, де будинки і господарські будівлі одного власника знаходилися на незначній відстані від іншого.

Якщо говорити про корисність від комасації з погляду культури взаємовідносин, то тут слід зазначити, що вона перш за все вела до поліпшення соціального клімату на селі, зростання етичного рівня мешканців, який проявлявся в усвідомленні ними того, що вони є власниками неподільних, відокремлених від громади села ґрунтів. Зазначимо, що таке усвідомлення спонукало їх до розуміння ролі громади села. Це мало важливе значення для розвитку кооперативного руху на селі.

Отже, комасація вела до поліпшення взаємовідносин між господарями, зменшувала кількість суперечок за межі земельних наділів, непорозумінь між селянами ставало менше, створювалися більш сприятливі умови для впровадження нових методів господарювання.

Одним із найважливіших наслідків комасації було те, що вона призвела до поліпшення аграрної структури земель. На терені Волинського воєводства загальною площею 3 028 000 га землі проживали у 1921 році 1 437 907 осіб. [2, арк. 4].

Згідно статистичних даних за 1921 рік сільськогосподарське виробництво у Волинському воєводстві займало площу 2 474 424 га. Загальна структура цих земель мала наступний вигляд:

- орні ґрунти - 1 183 800 га (47,8%);
- луки і пасовища - 373 885 га (15,1%);
- сади та огороди - 62 852 га (2,5%);
- ліси - 639 778 га (25,9%);
- інші землі та невжитки - 214 099 га (8,7%). [14, с. 532].

Перепис 1931 року встановив, що кількість населення у воєводстві за десятиліття виросла до 2 084 791 особи і збільшилася майже на 45%. Таке значне збільшення населення краю було обумовлене високим рівнем народжуваності, який забезпечив приріст населення на 32,4%, та приєднанням у 1931 році до Волинського воєводства Сарненського повіту, що збільшило кількість мешканців краю на 12%. Переважна кількість населення краю виживала за рахунок праці на власних господарствах і проживала у сільській місцевості. Доля міського населення заведне перевищувала 12,3%, а проживало у містах 252 866 осіб. [5, арк. 9 зв].

Реформування аграрного устрою, та проведення комасаційних робіт, зокрема впродовж першого десятиліття міжвоєнного періоду, позитивно вплинуло на зміни у загальній структурі земель краю. На 1931 рік вона мала наступний вигляд:

- ґрунти орні - 1 500 431 га (43,5%);
- огороди і сади - 81 368 га (2,4%);
- луки і пасовища -625 315 га (18,1%);
- ліси - 798917 га (23,2%) ;
- неужитки та ін. землі - 443 054 га (12,8%). [7, арк. 1].

Зазначимо, що за цей період частка земель, яку займали господарства значно збільшилася і зросла із 2 474 414 га в 1921 до 2 748 000 га у 1931 році

Особливо відчутні зміни в ході аграрної реформи відбувалися у зростанні кількості орних земель. З урахуванням того, що на Сарненський повіт припало біля 100 000 га орних земель, їх загальна кількість у воєводстві за десятиліття виросла більше ніж на 200 000 га. На думку польського дослідника В. Менджецького, таке збільшення відбувалося в основному за рахунок включення до сільськогосподарського обігу лісових площ -180 000 га, та біля 20 000 га невжиткових земель. [16, с. 211].

Перетворення лісових площ на орні землі відбувалося внаслідок відбудови зруйнованих під час війни маєтків за рахунок надходжень від продажу дерева. Ліс був основним джерелом доходів великих власників, особливо у північній частині Волині. Крім того, швидке зростання сільського населення у міжвоєнний період змушувало владу брати на облік всі землі, де були вирубані дере-

ва. Позитивний вплив на залучення до використання земель мала комасація, та особливо меліорація, яка проводилася у ході комасаційних робіт.

Меліорація сприяла не тільки чисто технічному об'єднанню роздрібнених ділянок у один наділ, а й використанню неужитків і створювала додаткові можливості для поповнення малоземельних господарств. Крім того, внаслідок меліорації зростала землеробська культура, що теж можна було прирівняти до поповнення землею.

Отже, меліорація позитивно впливала на структуру земель і суттєво підвищувала якість ужиткових ґрунтів.

На 1932 рік у Волинському воєводстві в сільськогосподарському вжитку знаходилося 64% земель, із яких 43% становили орні землі. Найбільша доля орних земель була у Кременецькому - 73,2%, Горохівському - 68,1 %, Лубенському - 62,0% та Рівненському - 68,1 % повітах. У 4-х північних повітах воєводства (Сарненському, Ковельському, Костопільському, Любомльському) їх доля не перевищувала 27%. [5, арк. 10].

Якщо аналізувати зміни у структурі земель у другому десятилітті міжвоєнного періоду, то слід зазначити, що вона майже не змінилася, адже площі для об'єктів несільськогосподарського призначення нерідко виділяли з вжиткових земель. Тому залучення до сільськогосподарського обороту невжиткових земель суттєво не впливало на зміну їх структури. Крім того, більшість заходів, що проводилися у ході комасації були направлені не на залучення нових земель, а на поліпшення якості тих, що були у вжитку.

Одним із найважливіших соціальних показників, що характеризували наслідки комасації й інших заходів, які реалізовувалися в ході аграрної реформи були зміни розмірів селянських господарств. Найсуттєвішим чинником, що вплинув на зміну структури земельної власності була парцеляція. Її проведення вело до певних зрушень у майнових стосунках, великі земельні магнати, поступалися певною частиною власності на користь селян, що вело до зростання частки останніх у загальній структурі земель.

Зазначимо, що велика власність на Волині до початку аграрної перебудови владою Польщі домінувала, особливо на Волинському Поліссі, де у 1922 році нараховувалося 39 маєтків землевласників площею більше 3000 га землі. На початку 30-х років доля великої власності у загальному обсязі земель, що знаходилися у сільськогосподарському вжитку на терені Волині хоча і зменшилася, все ж залишалася значною і становила майже 30%. [13, с. 43].

До зменшення загального обсягу великої власності спричинила і ліквідація сервітутів, що відбувалася у ході комасації. За міжвоєнний період сервітутів були ліквідовані на площі 238 000 га земельних угідь, що дало можливість селянам у замін за сервітутні права отримати у власність 77 922 га землі. Крім того, у 1938 році ще 162 села користувалися сервітутними правами. [10, арк. 8].

Ліквідація сервітутів вела до повної незалежності селян від поміщиків, а громади отримували самоврядування, незалежне від попереднього землевласника. Такий стан справ змінював позиції шляхти на селі і змушував її пристосовуватися до капіталістичних відносин. Селяни перетворювалися у самостійну соціальну верству, яка поступово усвідомлювала своє суспільне значення.

Зазначимо, що запровадження нового устрою в аграрній сфері передбачало не тільки зменшення долі великої власності, а й створення за рахунок цих земель нових самостійних господарств, доповнення малоземельних або «карловатих» господарств до розміру самозабезпеченості під час комасациї. Для з'ясування змін у структурі господарств за їх розмірами проаналізуємо їх стан на кінець 30-х років у порівнянні з 1921 роком. Загальну структуру господарств у 1921 році характеризують дані, наведені у таблиці 1. [14, с.109].

Таблиця 1.

Структура господарств Волинського воєводства у 1921 році

Розмір господарств (га)	Кількість господарств (од.)	Доля господарств (%)	Загальна площа землі (га)	Середній розмір господарств (г?)
0-1	13 522	5,94	6410	0,47
1-2	18 758	8,24	28 312	1,51
2-3	26 629	11,70	67 599	2,54
3-5	59 028	25,93	236 702	4,01
5-10	76 899	33,78	547 294	7,20
10-20	26 659	11,71	355 781	13,35
20-50	4 518	1,99	123 877	27,42
50 і більше	1 620	0,71	1 108 166	684,05
Разом	227 636	100	2 474 141	10,8

Наведені у таблиці дані ілюструють недосконалу структуру господарств у Волинському воєводстві. За зробленими розрахунками на основі даних наведених у Таблиці ми встановили, що у Волинському воєводстві в 1921 році на господарства розміром до 5 га припадало 13,7% землі, на господарства розміром 5 - 10 га - 22,12%, а на господарства розміром 10 - 50 - га - 19,38%. Тобто, на 1 620 господарств великої власності припадало майже стільки землі, як на 226 016 інших господарств. Наведені дані також свідчать, що у числі 227 636 господарств було 58 909 господарств розміром до 3,0 га, тобто таких, які були не у змозі прогодувати свої сім'ї за рахунок використання землі і змушені були заробляти на їх утримання шляхом найму на інші роботи, а якщо таких заробітків не було, то їх сім'ї просто голодували.

Недосконала структура господарств Волині щодо їх розмірів і високий відсоток малоземельних господарств вимагав від влади в ході аграрної реформи перерозподілу землі серед різних категорій господарств з урахуванням потреб малоземельних і безземельних селян. Результати вирішення зазначеної проблеми впродовж першого десятиліття характеризують дані, наведені у таблиці 2 [5, арк. 9 зв].

Таблиця 2.

Структура господарств у повітах Волинського воєводства в 1931 році

№ за/п	Повіт	Кількість господарств (площа в гектарах)					
		До 5	5-10	10-20	20-50	50-100	100 і більше
1	Лубенський	41 646	12 030	2 22	400	76	76
2	Горохівський	17 889	6476	2121	175	25	36
3	Костопільський	16 859	7396	2243	161	7	150
4	Ковельський	30 157	17 240	5941	414	66	58
5	Кременецький	55 217	7296	1414	197	70	54
6	Любомльський	11 783	4379	1074	165	15	26
7	Луцький	31 274	16 125	3481	522	61	86
8	Рівненський	29 950	7840	1788	353	35	59
9	Сарненський	13 388	11 142	2768	537	162	94
10	Володимирський	20 896	8169	1745	143	54	59
11	Здолбунівський	21 441	3363	553	90	23	29
У воєводстві в цілому		290 500	101 456	25 240	3157	594	727

Разом усіх господарств у Волинському воєводстві 421 674

Доля господарств у, % | 68,90 | 24,06 | - 5,98 " 1 | 0,75 Г 0,14 - | 0,17

Як видно із наведених вище даних, загальна кількість господарств у воєводстві за десять років зросла більше ніж на 50%. Зросла доля дрібних господарств розміром до 5 га з 51,81% до 68,9%, а їх загальна кількість виросла з 117 937 до 290 500. Це є свідченням того, що проблема малоземелля в краї загострювалася і однією із причин такого стану був значний приріст населення у воєводстві, який становив майже 45% за 10 років. Водночас зазначимо, що нараховувалося майже 130 тисяч господарств розміром від 5 до 50 га, що репрезентували групу, котра уже добре могла утримуватися за рахунок доходів від праці у власному господарстві. Кількість господарств великої власності, понад 50 га, в означений період зменшилася на 299 господарств.

Водночас зауважимо, що проблема визначення самозабезпечуваних та самодостатніх господарств, з точки зору їх мінімального розміру, у 30-х роках стала предметом розгляду науковцями.

За підрахунками спеціалістів відділу економіки і рільництва у Пулавах, за найнижчу межу самозабезпеченості можна було вважати у південній частині Волині господарства площею 5 га і більше за максимальної для даної частини воєводства врожайності зернових 13,81 ц з га і з граничною кількістю не більше 5 осіб, що спільно проживають. Для північної частини ця норма мала становити 10 га [15, с. 4].

Наголосимо, що на 1 господарство дрібної власності в середньому припадало у Ковельському повіті - 6,2 га, Любомльському - 5,6 га, Сарненському - 5,4 га, Луцькому - 5,4 га, значно менше у Здолбунівському і Кременецькому - по 3,3 га, Рівненському - 3,7 га [13, с. 43].

Загалом у Волинському воєводстві в міжвоєнний період було розparcelьовано з урахуванням водних ділянок 322 823,9 га. На цих землях утворено 21 074 самостійних господарств та укрупнено 3539 садово-городніх ділянок для

робітників та службовців [6, арк. 3]. Для укрупнення малоземельних господарств було виділено 116 693,9 га, що дало їм можливість збільшити свої наділи у середньому на 1,9 га.

Загальний результат удосконалення структури господарств Волинського воєводства на кінець міжвоєнного періоду, поданий нами у таблиці 3 [8, арк. 8].

Таблиця 3.

Структура господарств Волинського воєводства у 1939 році

Розміри господарств (га)	Кількість господарств (од.)	Кількість господарств Д%)	Загальна площа (га)	Загальна площа (%)
0-1	44 274	10,8	23 852	1,3
1-2	68 788	16,7	95 223	5,7
2-3	60 383	14,7	147 108	7,9
3-5	102 661	24,6	402 031	21,2
5-7	60 222	14,7	355 534	19,2
7-10	43 629	10,5	362 347	19,0
10-15	22 621	5,5	268 042	14,5
15-20	6164	1,6	104 499	5,7
20-30	2793	0,7	65 964	3,6
30-50	951	0,2	35 364	1,9
Усього	412 486	100	1 859 904	100

Як видно із наведених даних, кількість господарств розміром до 5 га становила майже 67 % їх загальної кількості. Із визначеної групи господарств особливо великою - 42,2 % була доля тих, що не перевищували 3 га. Це ті господарства, які не могли вижити за рахунок праці на них і змушені були вести пошук доходів за межами власних господарств.

Аналіз структури господарств аграрного сектору Волинського воєводства у міжвоєнний період дає можливість констатувати, що за цей період суттєво збільшилися їх кількість внаслідок значного приросту населення краю, що призвів до подальшого роздрібнення селянського землеволодіння і утворення нових господарств, а проблема земельного дефіциту так і не була вирішена.

Отже, не дивлячись на те, що комасація вимагала проведення довготривалих вимірювальних та оціночних робіт, в ході яких доводилося враховувати велике розмаїття земельних угідь, розташованих у межах села, та переборювати цілком зрозумілу недовіру селян, її проведення на Волині мало успіх і створило передумови для подальшого поступу у сільському господарстві. Ліквідація черезсмужжя та вузькосмужжя з одного боку економила селянам час і витрати, а з другого - дозволила раціонально застосувати сільськогосподарську техніку і виробляти перспективну для ринку продукцію.

Література:

1. Виступ посла С. Тимошенко в Бюджет овій Комісії Сейму // Шлях. Рік 11. Релігійно-громадський часопис для народу.- 1938.- 1(9) січня.

- 639
2. *Державний архів Волинської області (надалі: ДАВО), ф. 46, оп. I, спр.*
 3. *ДАВО, ф. 46, оп. 1, спр. 3356.*
 4. *ДАВО, ф. 46, оп. 4, спр. 99.*
 5. *ДАВО, ф. 46, оп. 4, спр. 379.*
 6. *ДАВО, ф. 46, оп. 4, спр. 380.*
 7. *ДАВО, ф. 46, оп. 4, спр. 638.*
 8. *ДАВО, ф. 46, оп. 6, спр. 201.*
 9. *ДАВО, ф. 46, оп. 6, спр. 417.*
 10. *ДАВО, ф. 46, оп. 6, спр. 2501.*
 11. *ДАВО, ф. 46, оп. 8, спр. 976.*
 12. *ДАВО, ф. 46, оп. 8, спр. 1357.*
 13. *Dziadosz I. Oblicze gospodarcze rolnictwa na Wołyniu // Znicz. - 1936. - №3.*
 14. *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej.-Warszawa, 1927. - 532 S.*
 15. *Giziński W. Problem bezrobocia na Wołyniu.- Warszawa, 1938. - 22 s.*
 16. *Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921- 1939. - Wrocław, 1988.*